

УДК 303.09

Сайтарли І. А.

*Доктор філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

АКСІОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТИПОЛОГІЇ У Т. ПАРСОНСА

Статтю присвячено аналізу соціальних ідей Парсонса у контексті тематики фундаментальних детермінант відтворення сучасних суспільств.

Ключові слова: *соціальна система, девіантна поведінка, поведінковий стандарт, соціальні санкції, відчуження, інституціоналізація, політекономічний детермінізм.*

Значна кількість науковців ХХ ст. визнає, що нагальним питанням сучасного суспільствознавства є проблема відтворення «соціальних систем», яке, за глибоким переконанням багатьох із них, неможливе без забезпечення ефективного функціонування нормативного поля — головної запоруки збереження соціальної рівноваги. Саме через це у соціально-філософських дослідженнях постійно апелюють до концепту «інституціалізації», а особливо до тематики санкцій та механізмів соціального контролю. Адже не всі актори є відповідальним у тому розумінні, що нормативний стандарт може не співпадати або суперечити мотиваційній структурі особистості. Відтак, головною віссю аналізу соціальних систем у сучасній соціально-філософській та соціологічній думці постала тематика конформності та девіації, ґрунтовна розробка якої належить відомому представнику структурного функціоналізму американському науковцю Талкотту Парсонсу.

Так, у своїх «Соціальних системах» Парсонс наголошує: суспільство постійно повинне мати достатню кількість своїх компонентів, акторів, адекватно вмотивованих на дію відповідно з вимогами його ролевої системи, налаштованих позитивно стосовно виконання очікувань, і негативно — щодо занадто деструктивної *девіантної поведінки*. Однак, у будь-якому суспільстві спостерігаються флуктуаційні процеси, пов'язані із негативною динамікою збільшення відхилень від норми. Вірогідною причиною генези соціальної девіації за Парсонсом є глибокий емоційний конфлікт. Адже досить часто відносини між суб'єктами

соціальної взаємодії опосередковані складними психологічними процесами, зокрема емоційно-катектичним інтересом. Більше того, «катектична орієнтація» часто виявляє амбівалентний характер, опосередкований тим, що з одного боку, суб'єкт у своєму оточенні потребує любові та визнання, а з іншого— ймовірність фрустрації, пов'язаної із неможливістю задоволення означених вище потреб, призводить до зворотних психічних процесів чи настанов— почуттів ворожості та ненависті. Амбівалентність у мотиваційній структурі особистості зумовлює низку труднощів, пов'язаних із необхідністю нівелювати встановлену емоційну напругу, яка здійснюється кількома способами.

Амбівалентність афективних диспозицій, а саме протистояння між «конформністю» та «алієнтацією» (відчуженням) є звичайним станом психічної організації «актора», який формується через наявність афективно-катектичних очікувань від соціальної взаємодії. При чому в душевній організації особистості може домінувати конформний елемент, і тоді ми маємо *компульсивну (примусову) конформність*. Комппульсивна конформність за Парсонсом символізує таку морально-психічну орієнтацію, яка через зацікавленість у стійкій взаємодії з «Іншим», «змушена» постійно стримувати свої негативні емоції щодо нього, боячись втратити його прихильність. Полярну щодо неї мотиваційну структуру особистості складає *компульсивна алієнтація*, яка виявляє тенденцію до негативних реакцій у соціальному оточенні через домінування комплексу образи та соціальних фобій. Отже, одна із фундаментальних ідей психоаналітичної філософії, а саме ідея афективного контексту соціальних відносин, який викликає негативні тенденції у вигляді різних форм девіантної поведінки, у структуралізмі отримує додаткове обґрунтування.

Обговорення проблеми девіації безпосередньо пов'язане із тематикою механізмів соціального контролю, розгляд яких у Парсонса обмежено «конкретними нормативними моделями, «інституціоналізованими в даній субсистемі», зокрема сучасним американським суспільством. При чому під *інституціалізацією* розуміють, по-перше, інкорпорованість поведінкових норм у соціальну структуру суспільства. Відтак, правова чим моральна норма обов'язково повинна мати соціальне представництво. По-друге, соціальна система неодмінно передбачає загальновизнану систему культурних символів. Інакше кажучи, вона має бути визнана широким суспільним загалом: «Інституціоналізація була б неможливою, якби відношення інституціональної структури суспільства до інших структур та інтересів індивідів було б випадко-

вим чи заснованим на примусовому контролі через негативні санкції» [3, с. 56].

Напрямок теоретичних пошуків Парсонса зумовлюють ще кілька важливих, як соціологічних, так і філософських питань. Поряд з проблемою інституалізації цінностей, американський вчений апелює до проблеми механізмів соціального контролю, які він вбачає і різних сферах суспільного життя. Жодне суспільство не існує в умовах повної рівноваги та солідарності. Завжди існують чинники, що викликають девіантну поведінку, сприяють соціальній напрузі серед населення. Через це, з самого виникнення суспільства перед ним постало найскладніше завдання винаходу таких механізмів впливу на людей, які б могли ефективно здійснювати нейтралізацію незадоволення суспільним життям, пов'язаного з економічним контекстом. Ці механізми являли собою, інституціональний баланс афективних дозволів та обмежень, нормування емоційної розрядки. Так, у первісних суспільствах функцію протидії напруженню здійснює магія та ритуал, які дозволяють «привести у дію можливість символічним чином «зняти» емоційну напругу, пов'язану із цією стресовою ситуацією. Вони забезпечують можливість допустимої релаксації від дисципліни повсякденного життя, яка, зокрема, у звичному оточенні, спричиняє доволі потужний вплив на орієнтацію. Однак, у той самий час, це не означає, і повної свободи або безмежної можливості експресії. Навпаки, поведінка жорстко каналізується у культурно-приписані норми, які не дозволяють «блукати у повному бездоріжжі». Стосовно сучасних механізмів «афективних дозволів», то до таких Парсонс відносить повсюдне поширення психотерапії, неформальних молодіжних рухів, азартних ігор тощо.

Ще психоаналіз переконливо засвідчив: проблема «адекватної мотивації» пов'язана із проблемою *інтерналізації* нормативного взірця. При чому, інтерналізація буде більш вдалою у тому випадку, коли нормативний взірець у вигляді, наприклад, моральної норми перетвориться на «потребу особистісної структури самого актора» поза утилітарним контекстом. За умов же сучасних суспільств «психологія особистості» все більше орієнтована на «об'єкти», через що питання засвоєння нормативного поля є одним із найактуальніших і для свого вирішення потребує пошуків та використання «адекватних культурних ресурсів та організацій», серед яких першочергова роль і досі належить сім'ї.

Для встановлення адекватної участі суб'єктів у соціальній системі, вона має бути функціональною для «достатньої кількості акторів», відтак задовольняти широкий спектр їхніх потреб, які і визначають

характер структури соціальної системи. Парсонс чітко розмежовує соціальну, культурну, політичну та економічну сфери діяльності. Попри те, що всі вони виконують контролюючу та інтегруючу функції, економіка та політика контролюють поведінку за рахунок моделювання мотивації на досягнення—матеріальний або професійний успіх, суспільне визнання, престиж тощо, тобто за рахунок раціоналізації поведінки. Натомість соціальна та культурна системи пов'язані з ірраціональними чинниками—складністю функціонування цінностей та норм.

Запропонована Парсонсом філософія соціального контролю переважно обертається навколо заохочувальних механізмів запобігання соціальній девіації, що істотним чином відрізняє його науковий доробок від критичної традиції французького постструктуралізму. Так, рухаючись в межах критичної соціальної теорії, розпочатої по суті ще Фрідріхом Ніцше, постструктуралісти переконують: душевна організація індивіда, його «лібідіозний» інтерес, цінності, особливо афективно-дифузні прихильності—синтетичний продукт, запрограмований суспільним виробництвом та політичною структурою суспільства, що присуті є своєрідним відродженням теорії репресивного суспільства на тлі політекономічного детермінізму. Соціально-санкціонована жорстокість, пенітенціарна система у цілому, а потім латентні форми соціального пригнічення та контролю, такі як організація виробництва та споживання, дисциплінарні практики або «виховний режим», банківська система кредитування тощо сприяють постійному виробництву та відтворенню людського роду аж впритул до сучасного антропологічного типу. Головну проблему сучасних суспільств постструктуралісти, як і структуралісти вбачають у функціонуванні нормативного поля. Однак, згідно з постструктуралізмом кожна формація має свою—відповідну їй соціоструктурну архітектоніку у сенсі комплексу нормативних систем. Більше того, щодо аналізу постмодерних—постіндустріальних суспільств, постструктуралісти вказують на властиву їм дивергенцію між соціальною структурою та її функціями, що постане висхідним пунктом постмодерністської критики, особливо у Жана Бодрійяра («смерть соціального», «кінець виробництва» тощо). Левова частка постструктуралістської аргументації спрямована на доведення тези про тотальне поневолення людини з боку постіндустріального суспільства, яке здійснюється вже не «кривавим способом», а через її інкорпорованість у сучасну систему виробних відносини, орієнтованих на безперервне виробництво та поглинання доданої вартості. Таким чином, надійним механізмом збереження соціального ладу у сучасних посткапіталістич-

них формаціях є економічна система, яка є не менш репресивною, ніж теократична чи політична: «Справжня поліція капіталіста—це гроші та ринок» (Ж. Дельоз).

Натомість Парсонс, аналізуючи механізми актуалізації соціального порядку, чинник репресивності суспільних інституцій нівелює афективно-катектичними очікуванням від соціальної взаємодії та зосереджує увагу на важливості технологій зняття психічного напруження, яке може виникнути унаслідок неймовірного тиску на «акторів» з боку високорозвинених, економічно заможних систем. Тому «перший елемент будь-якого механізму соціального контролю», на думку Парсонса, є *не репресія, а підтримка* [2, с. 418]. Підтримка виконує функцію «залучення чи утримання *Его* у відносинах солідарності у такий спосіб, щоб воно почувало себе у повній безпеці», у контексті реалізації якої науковець чималого значення надає референтам сім'ї, робочим колективам і т. п. «Збити» девіантна з його позицій руйнівних позицій здатні такі соціальні механізми як «обмеження» та «ізоляція»—механізм блокування потенційно конфліктних елементів у соціальній структурі.

Особливої уваги Парсонс приділяє проблемі функціонування культури, переконуючи у тому, що між культурною та соціальною системами існує аналітична відмінність, яка не виключає, а радше передбачає їх поєднання, через що його відносять до яскравих представників *соціології культури*: «Ми припускаємося думки, що корисно визначати поняття «культура» в більшості використань вужче, ніж це прийнято в традиції американської антропології, обмежуючи її конкретний смисл змістом та типами цінностей, ідей та інших символічно значущих систем як чинників, що формують людську поведінку, та артефактів, які проявляються у поведінці. З іншого боку, ми пропонуємо використовувати термін суспільство, або більш узагальнено—соціальна система, спеціально для позначення реляціональної (пов'язаної з відносинами) системи взаємодії індивідів та колективів» [1, с. 691].

Парсонс виокремлює дві фундаментальні структури культури—цінності та норми, хоча не виключає більш конкретної диференціації її складових. Самі по собі цінності є «ідеальними», тоді як норми—функціональними. Реалізація культурних цінностей, перетворення їх на норми і є актом взаємопроникнення соціальних та культурних систем. Це процеси інституалізації та диференціації соціальних ролей. Парсонс доводить, що *культура—це насамперед нормативно-ціннісне наповнення соціальної системи* або нормативна культура, призначення якої полягає у регуляції стосунків та моделюванні мотивації на соціальну

інтеграцію — створення різних об'єднань та спільнот. Ефективність нормативної культури — гарантія існування соціальної системи як такої.

Синкретичну єдність культурних та соціальних систем представлено *інституціоналізованою системою ціннісних чи символічно значущих стандартів*. Не економіка чи політика виконують основну роль у підтримці соціального порядку, а загально визнані «цінності». Парсонс неодноразово вказує на те, що соціальні проблеми неможливо розглядати окремо від «культурної точки зору», так само як і культурні проблеми неможливо вирішити «притримуючись суто культурної точки зору»: «істотний момент полягає у тому, щоб окремі аспекти культурних систем не можуть бути зрозумілі безвідносно до фактичності соціальних систем, і навпаки, соціальні системи не можна аналізувати безвідносно до культури. У цьому сенсі культурна та соціальна системи не можуть бути відокремлені одна від одної».

Послугуючись культурним критерієм, зокрема поширеними у культурології опозиціями «індивідуалізм — колективізм», «егалітаризм (неформальність) — ієрархічність (формальність)» Парсонс пропонує альтернативну класифікацію сучасних суспільств, надаючи їм нового концептуального вираження. Згідно з американським соціологом, специфіка існуючих «суспільств» визначається в залежності від того, на яку соціальну цінність із полярних пар вони орієнтовані — *аскрипція*, чи досягнення-здобутки (професіоналізм); *універсалізм*, чи *партикуляризм*; афектація, чи афективна нейтральність. Ці соціально-ціннісні антитези конституюють морально-правову та соціальну системи суспільств.

У цілому Парсонс виокремлює чотири такі моделі: *універсалістськи-професійний стандарт*, який закладено в основу соціальної культури США, *універсалістськи-аскриптивний стандарт*, якому відповідають, наприклад, соціальні культури Німеччини та Росії, *партикуляристськи-професійний стандарт*, наприклад Китай та *партикуляристськи-аскриптивна культура* країн Латинської Америки.

Універсалізм або універсалістський стандарт пов'язаний з кількома ціннісними установками: орієнтацією на особистісний успіх, витіснення експресивних цінностей когнітивно-прагматичними інтересами (розвинені індустріальні суспільства) та підкреслений індивідуалізм. Тому індивідуалістичний універсалізм як правило не сумісний з культурою, орієнтованою на традицію та колективний патерналізм. Також такий стандарт вимагає дотримання афективної нейтральності, через

що експресивна поведінка за універсалістської установки характеризується як «варварська». Колективу надається цінність лише настільки, наскільки він є необхідним для особистісної реалізації «актора». Універсалізм вимагає досить високого ступеню соціальної мобільності усередині професійної системи, чому протидіють «дифузно-емоційні» колективні зв'язки. Не лише Парсонс, а й декотрі інші дослідники зазначають, що універсалістський стандарт, закладений в основу усієї американської культури, зокрема американської сфери освіти. Натомість сім'я за універсалістської моделі базується на афективних прихильностях. Культуру міжстатевих стосунків тут визначає «романтична модель», яку Парсонс помилково редукує виключно до американської традиції.

Аскриптивний соціальний стандарт—це стандарт, який визначає цінність особистості в залежності не від її діяльності, або особистих досягнень, а від походження, національності, етнічної чи статевої належності. Можна казати, що у такому суспільстві соціальною цінністю є не професіоналізм, а належність до референтної групи.

При *партикулярній ціннісній системі* великого значення надається колективу (корпорації), а не індивіду, збереженню традиції та патерналізму. Якщо у суспільстві домінують аскриптивний та партикулярний стандарти, його нормативна культура конституюється згідно з принципом жорсткої субординації. Партикулярістськи-професійний стандарт, розглядається Парсонсом лише як почасти полярний універсалістсько-професійний моделі. Парсонс усюди наполягає на жорсткій демаркації між імперативом досягнення, який полягає в оцінці актора з точки зору ефективності його діяльності та аскриптивним стандартом. Однак цінність досягнення може цілком сполучатися із партикулярізмом, тобто підкреслюються саме ті досягнення або здобутки, які здійснюються колективно. Прикладом такого партикуляризму є китайське суспільство з його традиційних «фаміліалізмом» та патерналізмом, які виходять далеко за межі ядерної сім'ї: «Китайська класична соціальна структура, ймовірно, підпадає під ці стандарти досить чітко. Можна говорити, що вона організована переважно навколо відправних точок, пов'язаних з родинними відносинами, з територіальною громадою, нащадками одних і тих самих прашурів з упорядкуванням ієрархічних відносин та загальної орієнтації на колектив, роблячи наголос на відповідальності... починаючи з відповідальності імператора за всю громаду в цілому та завершуючи відповідальністю батька за свою сім'ю» [2, с. 295].

Поряд із характеристикою універсалістсько-професійної моделі, Парсонс чимало уваги приділяє аналізу універсалістськи-аскриптивній культурі яка значною мірою відповідає багатьом країнам Західної та Східної Європи. Комбінування універсалізму із аскрипцією призводить до великої ймовірності соціального конфлікту та різноманітних протестів: «Насправді досягнення має відігравати більшу роль і тим більш важливе значення, чим більше диференційована соціальна структура, і той факт, що це досягнення не цінується, постає джерелом напруги» [2, с. 291]. Попри поцінювання професіоналізму та особистісних досягнень у таких ціннісних системах все таки існує тенденція схилитися до колективізму та підкреслення статусу. Таким чином, універсалізм як орієнтація на цілепокладальну та ефективну діяльність може набувати символічного характеру.

Яскраві приклади універсалістськи-аскриптивного стандарту Парсонс вбачає у Німеччині, а також в Радянському Союзі, з приводу яких він пише таке: «По-перше, міцне підкреслення класифікаційних якостей— в термінах соціальної структури— призводить до тенденції підкреслювати статус, а не окремі досягнення. Завдяки цьому відбувається диференціація ролей, за якої досягнення мають, почасти, більше значення, і універсалістські критерії все ж таки до них застосовуються; така диференціація має тенденцію утворювати ієрархію, де акцент робиться на тому, чим постає даний актор, а не на тому, що він робить. По-друге, спостерігається сильна тенденція до колективізму, оскільки індивідуальні досягнення не цінуються... По-третє, існує тенденція до авторитаризму, в якій чітке уявлення про те, що є ідеальним для всіх, природно призводить до того, що ті, кому належать ролі, пов'язані з колективною відповідальністю, починають «слідкувати» за тим, щоб кожен утілював цей ідеал у житті...» [2, с. 91].

Універсалістськи-аскриптивний стандарт відрізняється від універсалістсько-професійного також і у його відношенні до афективності. За універсалістсько-професійної моделі у стосунках між статтями панує культ дифузно-афективних прихильностей: романтичного кохання, ніжних стосунків між подружжям, тоді як «дружні стосунки між особами однієї статі як і дифузна прихильність підкреслюються набагато слабше» [2, с. 286]. Натомість в універсалістськи-аскриптивних суспільствах відчутне потужне табу на емоції, зокрема на позитивні почуття: «... існують досить міцні протидії стосовно афективності, зосереджені, зокрема навколо статусу «честі»: як статусу усередині даного суспільства, так і статусу члена такого суспільства загалом. Прояв афективності витісня-

ється ще далі, аніж у суспільствах першого типу. Особливій девальвації підлягають індивідуальні прихильності. Не існує, в дійсності німецького аналога американському романтичному комплексу любові» [2, с. 291].

За універсалістськи-аскриптивної моделі «існує важлива відмінність щодо визначення сімейних ролей. Головний центр цих відмінностей прихований в значенні статусу в дифузному сенсі, який виражається насамперед у різкій категоризації ролей, пов'язаних зі статтю та віком, які відображені у внутрішній структурі родини. Насамперед жіночі ролі, зазвичай визначаються різко контрастно у відношенні до чоловічих. Завдяки великому значенню, яке надається дисципліні у політично-професійних структурах, а також важливості афективних потреб, ймовірно, суспільству такого типу доводиться робити потужний акцент на жінці як об'єкті любові, яка має здатність до почуття, однак, яка позбавлена інструментальних та моральних здатностей більш високого ґатунку. Разом із підкреслюванням у даному типі суспільства ієрархії та влади у ньому ймовірно має існувати авторитарна структура сім'ї» [2, с. 292].

І остання комбінація соціальних цінностей, яку аналізує Парсонс, це самий небажаний партикуляристськи-аскриптивний стандарт. Партикуляристськи-аскриптивний стандарт хоча і передбачає орієнтацію на відносини родинності та територіальну громаду, проте у такому суспільстві панує, не так дух колективізму, як приватний інтерес. Індивіди вкрай відчужені та егоцентричні, «праця є вимушеним ярмом, у той час як мораль — обов'язковою умовою мінімальної стабільності. Звідси основний центр тяжіння зсувається в експресивному напрямку» [2, с. 299]. Індивідуалізм тут пов'язаний, не так з професійними досягненнями, як з прагненням до «експресивної свободи». Таким суспільством важко керувати, воно є непередбачувальним та схильним до диктаторських режимів.

Отже, згідно з структурним функціоналізмом Парсонса центральним сегментом соціальної структури, її інтенціональним ядром за є взаємодіючі індивіди (актори) та «інституціональні стандарти нормативної культури». Саме вони складають основну проблему її ефективного функціонування та відтворення. Натомість така парадигма постсучасної філософії як постструктуралізм тяжітиме до об'єктивістського дискурсу структуралізму Леві-Стросса та виявить схильність до перебільшення значення неусвідомлених, історично мінливих механізмів соціального контролю над людською ментальністю. Заангажованість соціальними механізмами контролю у вигляді інституціональних структур моде-

лювання та пригнічення («дискурсів влади») зумовить формування постструктуралістської концепції особистості утворення, більшою мірою залежного від релятивних соціокультурних систем. Чи не означає пост структуралістський «об'єктивізм» чергову «гуманістичну» спробу знівелювати необхідність примусу «суб'єктів» до відповідальності?

Список використаних джерел:

1. Парсонс Т. Понятие культуры и социальной системы [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. Е. Молодцова, В. Степанова, Г. Беляева, В. Тапилина и др. // О социальных системах. — М.: «Академический проект», 2002. — С. 687–693.
2. Парсонс Т. Социальная система [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. Е. Молодцова, В. Степанова, Г. Беляева, В. Тапилина и др. // О социальных системах. — М.: «Академический проект», 2002. — С. 73–521.
3. Парсонс Т. Точка зрения автора [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. Е. Молодцова, В. Степанова, Г. Беляева, В. Тапилина и др. // О социальных системах; — М.: «Академический проект», 2002. — С. 15–72.

Стаття надійшла до редакції 08.06.2014 р.

Сайтарлы И. А. Аксиологические критерии социокультурной типологии Т. Парсонса

Статья посвящена анализу социальных идей Парсонса в контексте тематики фундаментальных детерминант воспроизводства современных обществ.

Ключевые слова: *социальная система, девиантное поведение, поведенческий стандарт, отчуждение, институционализация, политэкономический детерминизм.*

Saitarly I. The axiological criteria of socio-cultural typology which have been offered by T. Parsons

The article is about main social ideas of Parson in context the matter of basic source the conservation of modern society.

Key word: *social system, deviant behavior, behavioral standard, alienation, institutionalization, political and economic determinism.*